

Een samenvatting van

Geoffrey Parker, 'The MILITARY REVOLUTION'

Military innovation and the rise of the West 1500-1800

2^e editie 1996, 7^e druk 2003

Disclaimer!

Bij het maken van deze samenvatting is als uitgangspunt gebruikt dat de lezer:

1. Vertrouwd is met de algemene moderne geschiedenis (AGN), alsmede de vaderlandse geschiedenis (VG), beide onderdeel van de propedeuse geschiedenis
2. Het handboek daadwerkelijk gelezen heeft
3. Het BA hoorcollege Inleiding Militaire Geschiedenis heeft gevolgd

Samengevat door Peter de Graaf

18 november 2004

Inleiding

Michael Roberts sprak tijdens zijn oratie aan de Universiteit van Belfast in januari 1955 over 'The military revolution 1560-1660'. Hij identificeerde vier veranderingen in oorlogsvoering, die hij als kritisch beschouwde:

1. De tactische revolutie - de vervanging van lansen en pieken door pijl en boog en de musket.
2. Een toenemende legergrootte.
3. Meer ambitieuze en complexe strategieën en tactieken om deze grotere legers in actie te krijgen.
4. Een grotere impact van oorlog op de samenleving: hogere kosten, meer schade etc.

Sinds 1979 kwam er ook kritiek op Roberts:

1. Te weinig aandacht voor maritieme ontwikkelingen.
2. Een onderschatting van het belang van belegeringsoorlogsvoering.
3. Een overdrijving van de gevolgen van de hervormingen op het Zweedse leger van Gustaaf Adolf.
4. Hij zag parallele, maar onafhankelijke ontwikkelingen door de Franse, Nederlandse en Habsburgse legers over het hoofd.

Er vonden ook aanpassingen plaats op de theorie van Roberts. Administratieve en logistieke problemen, veroorzaakt door de noodzaak om meer vestingen en oorlogsschepen te bouwen, en om meer soldaten te rekruteren en te bewapenen, veroorzaakten een revolutie in structuur en filosofie van de staat. Hieruit kwam in de 18^e eeuw de moderne staat tevoorschijn. De militaire revolutie zorgde ook voor een versnelde Europese expansie, omdat 'the rise of the west' voor een groot deel op het uitoefenen van macht gebaseerd was.

Hoofdstuk 1 'The military revolution revisited'

Al in de 11^e eeuw zorgde de proliferatie van stenen kastelen dat alle ingrediënten voor strategisch denken aanwezig waren, omdat militaire leiders gedwongen werden om hun legers uit te breiden, de discipline te verbeteren, de dienstduur te verhogen en om een strategie na te streven van berekende verliezen. De militaire balans lag duidelijk aan de offensieve kant. Er was daardoor geen noodzaak om het ontwerp van de vestingen, met hoge verticale muren, te veranderen. Oorlog in de omgeving van kastelen en vestingsteden bleef lang een kwestie van manoeuvreren, schermutselingen en lange belegeringen.

Deze patstelling werd in de 15^e eeuw opgeheven door de ontwikkeling van belegeringskanonnen. Maar door zijn grootte en gewicht was transport over water noodzakelijk en had deze maar een beperkte toepasbaarheid. Er bestonden ook vestingen die, door natuurlijke verdedigingen of bedreven ontwerpen, bestand waren tegen bombardementen.

In de loop van de 15^e eeuw wist de Franse kroon successen te behalen tegen vestingen met conventionele muren en ronde torens door het concentreren van het vuur van meerdere kleinere kanonnen (mobiele artillerie) op de verdediging.

Het was pas tegen het eind van de 15^e eeuw dat een aantal Italiaanse staten begonnen met het bouwen van versterkingen die bestand waren tegen een artilleriebombardement. De katalysator voor deze ontwikkeling was de Franse invasie in 1494-5. Het leger van Karel VIII bestond uit 18.000 man en ten minste 40 stukken, door paarden voortgetrokken, artillerie. Tijdgenoten begrepen al dat dit een verandering in oorlogsvoering inluidde.

Vestingmuren werden lager en dikker gemaakt, hetgeen als nadeel had dat men de grond er direct onder moeilijk kon zien. Om aan dit probleem het hoofd te bieden, bouwde men bastions en greppels of grachten. Beide hielpen om de vijandige artillerie op een afstand te houden en de tegenstander te verhinderen om mijnen onder de muur te plaatsen. Het nieuwe defensieve systeem staat bekend als de trace italienne. De bouw van vestingen verspreidde zich snel naar de Franse noordgrens en de Nederlanden. Tussen 1572 en 1592 werd 43 kilometer vestingmuur aangelegd en aan het eind van de 80-jarige oorlog waren er amper steden te vinden die geen vestingmuren hadden.

De belegering van deze vestingen vormde een probleem. Men moest de stad of uithongeren door een lang beleg, een gat in de vestingmuur forceren door bombardementen van dichtbij of het gebruik van mijnen.

- o De Spaanse belegering van Breda Augustus 1624- Mei 1625
- o De havenstad Oostende Juli 1601 - September 1604
- o De belegering van Den Bosch (NL) April 1629 - 11 September 1629 (mijn onder de muur)

Vaak werd een dubbele keten van verdedigingswerken gebouwd. Een om de belegerden in de stad te houden en een om een aanval van hulptroepen effectief te kunnen afslaan. De militaire revolutie had dus een probleem gecreëerd dat moeilijk op te lossen viel. Een vestingstad viel nu eenmaal moeilijk in te nemen. Vergeleken met veldslagen werden er verhoudingsgewijs meer belegeringen uitgevoerd.

De revolutie in belegeringsoorlogsvoering gedurende de Renaissance werd vergezeld door een revolutie in veldoorlogsvoering, waar het gebruik van vuurwapens zich verder verbreidde. De overgang begon wederom in Italië tijdens de 15^e eeuw. Deze eerste vuurwapens waren inferieur ten opzichte van de pijl en boog door hun beperkte reikwijdte en nauwkeurigheid. De Engelsen gaven

zelfs de voorkeur aan de pijl en boog tot diep in de 16^e eeuw. Venetië verving in 1490 zijn kruisbogen door vuurwapens en de andere Italiaanse staten volgden al snel. Musketers kregen al snel de voorkeur boven boogschutters omdat er minder training vereist was. In de loop van de 16^e eeuw verving de musketer geleidelijk andere specialismen, zoals mannen bewapend met hellebaarden, zwaarden en kruisbogen, en een deel van de cavalerie. Piekeniers bleven wel een belangrijke rol spelen, ondanks dat zij een makkelijk doelwit waren voor musketers. Probleem was de vuursnelheid. Hierdoor moesten piekeniers de musketers beschermen. In 1594-5 ontwikkelden Maurits en Willem-Lodewijk het vuursalvo doormiddel van de contramars. Hierdoor moesten legers zich gaan spreiden teneinde het effect van een salvovuur te maximaliseren en de impact te minimaliseren doordat men een minder makkelijk doelwit wilde zijn. Door de ontwikkeling van het salvovuur werden discipline en training heel belangrijk. In 1607 werd door Jacob de Gheyn de instructies van Graaf Johan van Nassau gepubliceerd in 'Wapenhandelingen van roers, musquetten ende spiessen'. Hierdoor konden andere landen kennis nemen van de hervormingen van Maurits en Willem-Lodewijk.

Gustaaf Adolf demonstreerde tijdens de 30-jarige oorlog het volle potentieel van de hervormingen van Maurits en Willem-Lodewijk:

1. Zo had het Zweedse leger, dankzij goede training, maar 6 rijen musketers in plaats van 10 nodig voor een vuursalvo.
2. De vuurkracht werd vergroot door de inzet van veldartillerie. Deze werden in drie kalibers gestandaardiseerd.
3. De contramars werd omgekeerd en als zodanig kon deze offensief worden ingezet.
4. Hij veranderde ook de cavalerieaanval. In plaats van op afstand schieten laat hij ze aanvallen met getrokken zwaarden.

II

De nieuwe manier van oorlogsvoering ging gepaard met grotere legers. Rond 1630 bestonden de gezamenlijke legers in Europa uit 150.000 man en tegen het einde van de 17^e eeuw was dit 400.000, alleen al voor het Franse leger. De militaire revolutie vond plaats in de Habsburgse gebieden en van zijn burens. Buiten deze kerngebieden was vestingbouw niet of nauwelijks aanwezig. Waar bastions nog niet aanwezig waren, bleef het mogelijk om met kleinere legers oorlog te voeren. Met de 30-jarige oorlog (1618-1648) kwam hier in Duitsland verandering in, alhoewel steden vaak snel van partij wisselden. Dit wees erop dat vestingmuren vaak niet aanwezig waren. Dit is ook de reden waarom er zoveel kleine veldslagen waren tijdens de 30-jarige oorlog, of men over grote afstanden manoeuvreerde om een strategisch voordeel te verkrijgen. De trace italienne, werd maar langzaam ingevoerd door de hoge kosten en het vereiste onderhoud. Ook in Engeland en Oost Europa vond de militaire revolutie maar langzaam toegang.

III

De verdelingslinie langs de IJssel en de Waal (1605) brengt nog eens goed onder de aandacht dat het merendeel van de uitgaven en militaire middelen defensief van aard was en niet offensief. Er waren dan ook doorgaans meer soldaten in dienst buiten de belangrijke veldlegers dan dat er mee marcheerden in grote veldslagen. De helft van het Vlaams-Spaanse leger bevond zich in garnizoenen ter verdediging van Vlaanderen. Hetzelfde gold ook voor de Nederlanders. Vijandigheden tussen garnizoenen waren dan ook de voornaamste vorm van militaire actie in de Nederlanden. Guerrilla tactieken waren in Europa aan de orde van de dag. In Frankrijk voerde Hendrik IV een pacificatie van het binnenland uit door het afbreken van kastelen. Richelieu zette dit beleid in de 17^e eeuw, met name in het zuiden van Frankrijk voort. Lodewijk XIV voerde dit nog verder door teneinde zijn absolutistische bewind verder vorm te geven door de adel de wind uit de zeilen te nemen.

Hoofdstuk 2 'Supplying war'

Tijdens de regeerperiode van Karel V en Lodewijk XIV groeiden de landlegers spectaculair in grootte. Zo groeide het leger van Lodewijk XIV van 273.000 in 1691 tot 395.000 man in 1696. De grotere legers vormden een problemen in de rekrutering, bevoorrading en ontplooiing. De vroegmoderne staten hadden niet de (financiële) hulpmiddelen om een uitroeijingsoorlog te voeren, maar ze waren wel in staat om met steeds grotere legers en op meerdere fronten, langdurig oorlog te voeren.

I

Het eerste probleem waar men mee te maken kreeg was rekrutering. Het leger van Lodewijk XIV bestond grotendeels uit vrijwilligers die voor handgeld en soldij dienst namen. Het aanbod aan rekruten varieerde naar tijd en plaats. Zo was het aanbod groter buiten de oogsttijd en in perioden van hoge voedselprijzen. De meeste rekruten kwamen uit drie gebieden, de bergen, steden en de oorlogszone, waarbij de laatste twee de overhand hadden. Er waren doorgaans meer rekruten uit de oorlogszone zelf dan uit de rest van het binnenland. Ook nam de verhouding van het aantal rekruten uit Parijs toe ten opzichte van de andere steden.

De twee belangrijkste redenen om dienst te nemen waren tegenspoed en hebzucht.

- Velen kozen voor het leger omdat het een baan bood. Bij indiensttreding kreeg men handgeld, nieuwe kleding en de belofte van soldij en buit uit plunderingen die konden volgen. Het leger kon een aantrekkelijk alternatief zijn voor een civiel bestaan.
- Een tweede groep vrijwilligers bestond uit mannen die een verandering van landschap en decor wilden. Vele voelden zich door het leger aangetrokken door tijdelijke problemen aan het thuisfront, zoals schulden, familieruzies of het vooruitzicht om voor een rechtbank te moeten verschijnen.

- o Anderen zagen het leger als een mogelijkheid om iets van de wereld te zien, om voor een goede zaak te vechten of om militaire ervaring op te doen.

Een toenemende groep mannen koos voor een professionele carrière in het leger. Uiteindelijk was het aanbod aan individuele vrijwilligers nooit genoeg om gedurende een langere tijd een leger te handhaven. Regeringen gingen daarom over tot drie additionele technieken om mannen te aan te trekken.

1. De rekrutering van volledige units in andere gebieden van Europa.
2. Het rekruteren van de soldaten van een verslagen vijand.
3. Als laatste middel kon men ook nog lokale mannen dwingen tot dienstplicht.

Zo rekruteerde het Franse leger complete regimenten uit sympathiserende of bevriende landen. Het leger van Lodewijk XIV bestond doorgaans voor 1/5de uit buitenlanders. Ook de Nederlanders waren sterk afhankelijk van buitenlandse formaties. Sommige van deze vrijwilligers waren criminelen die het uitsturen om te vechten in een ander leger kozen als een alternatief voor executie. In het geval van legers die overzee ingezet gingen worden was het gebruikelijk om criminelen en werklozen te rekruteren.

De meest gewilde vrijwilligers waren veteranen, die al bekwaam waren in de omgang met wapens en oorlogsvoering en dus al professionele soldaten waren. Zij konden dan ook de hoogste soldij krijgen. Veteranen konden van doorslaggevend belang zijn tijdens een veldslag ondanks een numeriek overwicht of betere bewapening van de tegenstander. Een land dat al een generatie vrede kende was bij voorbaat aangewezen op de dienst van veteranen. De behoefte aan getrainde troepen was dermate groot dat men zelfs gevangen genomen tegenstanders in dienst nam.

De enigste voorbeelden van dienstplicht in vroegmodern Europa kunnen gevonden worden in Finland en Zweden. Rond 1600 moesten alle mannen die ouder waren dan 15 jaar geregistreerd worden en na 1620 moest een vaste verhouding aan mannen geleverd worden, die uitgerust en gevoed dienden te worden door elke gemeente waar ze vandaan kwamen. Alleen die mannen die gemist konden worden werden opgeroepen, hetgeen in het geval van de Zweden erop neerkwam dat dit voornamelijk boeren waren. Het cumulatieve effect van de dienstplicht op de plattelandsgemeenschappen was desastreus, omdat het overgrote deel van de mannen niet of gewond terug keerde.

Een groot probleem in de vroegmoderne tijd vormde desertie. Als mannen enkele weken in loopgraven moesten doorbrengen, zonder soldij en met amper iets te eten dan zal zelfs de meest ervaren veteraan deserteren. Door variaties in troepensterkte door desertie was het praktisch onmogelijk voor generaals en regeringen om de ware grootte van hun leger te bepalen. Dit verschil tussen de troepensterkte op papier en in het veld kon makkelijk oplopen tot 40%. Dit probleem kon alleen worden aangepakt door:

- o Strenge straffen voor deserteurs.
- o De mannen een kans op zelfverrijking te bieden.

Plundertochten en buit werden als een legitieme beloning beschouwd waar manschappen recht op hadden. Men kon:

1. De lokale bevolking afpersen
2. Reizende handelaren overvallen

De risico's, maar ook de potentiële buit, waren veel groter indien men een vijandig leger versloeg. Een slag kon duizenden gevangenen opleveren, van wie de persoonlijke bezittingen direct konden worden afgenomen door zijn gevangennemer en het losgeld werd verdeeld tussen hem en de officieren in een vaste verhouding. Het innemen van een stad bood zelfs nog grotere mogelijkheden.

Veel gebruikelijker was het dat een leger op campagne maandenlang aan het manoeuvreren was, gevolgd door een langdurige belegering, die doorgaans eindigde in een onderhandelde overgave, die weinig geld voor de soldaten genereerde.

De combinatie van heterogene methoden voor rekrutering, de hoge verkwisting aan manschappen en de aanzienlijke mobiliteit binnen de rangen leidde tot een gebrekkig gevoel aan identiteit en cohesie binnen de individuele formaties.

II

De manschappen moesten betaald, verzorgd en uitgerust worden. Een aantal factoren maakte de situatie in de 16^e en 17^e eeuw problematischer dan in andere tijden.

1. Niet alleen waren de legers groter en waren er meer wapens nodig, maar de unitprijs was ook aanzienlijk gestegen.
2. Door het volgen van een uitputtingsstrategie was geld voor een langere periode nodig.

Zo besteedde Lodewijk XIV 75% van zijn inkomen aan oorlogsvoering, Peter de Grote 85% en de Engelsen tijdens de Republiek van Cromwell 90%. Dus er bestond een grote behoefte aan geld. Hierbij moet niet vergeten worden dat een aanzienlijk deel van de hulpmiddelen werd uitgegeven aan het bouwen van verdedigingswerken rond steden. De Europese monarchen kregen ook steeds meer problemen bij het verkrijgen van buitenlandse leningen om hun oorlogen te financieren. In Engeland werd het overheidstekort weggewerkt door de verkoop van de geconfisqueerde bezittingen van de katholieke kerk.

De Habsburgers moesten ook bezittingen verkopen, maar hadden de wind in de zeilen door hun inkomsten uit de schatten van Amerika. Desondanks moest Filips II het land een aantal keren bankroet laten verklaren om zodoende de schulden te saneren. Door middel van afpersing wist hij toch weer nieuwe leningen af te sluiten. Dit beleid werd een aantal keren door hem en zijn

opvolgers herhaald. Iedere keer zorgde het tijdelijke bankroet van de Spaanse kroon voor een mislukking van haar militaire operaties.

De Nederlandse overheid had een ander beleid. Hier stond Holland garant voor de lening. De investeerders waren dan ook teleurgesteld toen Holland zijn schulden na 1648 afloste.

III

Voor de meeste Europese regeringen van de 16^e en 17^e eeuw waren de problemen die veroorzaakt werden door de grotere legers en de prijsrevolutie te groot voor een onmiddellijke oplossing. Het traditionele systeem van soldijbetaling werd vervangen door een soort van administratieve devolutie, waarbij men gebruik maakte van tussenpersonen en geldschietters die de militaire diensten moesten leveren.

- De basiskwalificatie voor deze militaire entrepreneurs was economische macht. Militaire successen waren vreemd genoeg geen randvoorwaarde.
- Men moest natuurlijk wel over de nodige organisatietalent beschikken.
- Om succesvol te zijn diende men ook over rijkdom te beschikken.

Legers werden dus geronseld door contractors die regelmatig geld kregen van de staat. De soldij werd niet rechtstreeks aan de soldaten uitbetaald, maar vormde een van de inkomstenbronnen van een leger.

Als een leger op veldtocht was stelde men de voedselvoorziening en bevoorrading veilig via de lokale bevolking. Men exploiteerde de bevolking op een systematische manier. De simpelste vorm was door brandschatting. Een gemeenschap moest een losgeld of goederen betalen aan het voorbijtrekkende leger, waardoor plundering afkocht werd en men bescherming kreeg door middel van een vrijbrief tegen legereenheden van dezelfde partij. Van hieruit was het nog maar een klein stapje naar een volledig afdrachtsysteem, een permanente militaire belasting. Het systeem was verre van perfect.

- Er waren maar weinig contractors die genoeg artillerie konden leveren, waardoor de staat toch nog eigen artillerie beschikbaar moest stellen.
- Daarnaast was ook de kwaliteit van de geleverde wapens ronduit slecht te noemen.

De aanvoer van legerpaarden en militaire kleding volgde veelal hetzelfde patroon. Men zag niet het nut in van het gelijk uniformeren van legers omdat de aanvoer onzeker was en vervanging van kleding vaak een probleem vormde. Men verving vaak beschadigde of versleten kleding door waar men de handen op kon leggen: kleding van gesneuvelde soldaten, van burgers en zelfs van de vijand. De enige manier waarop een commandant effectief onderscheid tussen de mannen kon maken was door middel van een herkenningsteken, zoals een sjerp, lintje of pluim. Zo hadden de Habsburgers een rood herkenningsteken, de Zweden geel, de Fransen blauw en de Nederlanders oranje. De situatie veranderde in 1645 toen een keizerlijke generaal besloot om grijze militaire

uniformen voor het Oostenrijkse leger te bestellen, waarbij hij de materialen en de kleur specificerde. Later werden ook kruithoorns en riemen in massa's gemaakt.

De creatie van staande legers gaf ook aanleiding tot de opkomst van legerziekenhuizen. Deze werden voor het eerst ingevoerd door de Spanjaarden om de volgende redenen:

- Uit liefdadigheidsmotieven.
- Uit kostenoverwegingen. Het was goedkoper om gewonden en zieken, mannen met ervaring, weer op te lappen dan een nieuwe man te trainen en te transporteren naar het front.

Deze ziekenhuizen werden gefinancierd door:

- De afdracht van een deel van de soldij door de soldaten.
- Boetes die op slecht taalgebruik stonden.

IV

De taak van het voeden en onderdak bieden aan de troepen was van een heel verschillende orde van grootte. De hoeveelheden voedsel die nodig waren om een leger te voeden waren, gezien het relatief kleine surplus van de landbouw, gigantisch. Indien een leger niet op campagne was dan viel het leed wel te overzien en werden de soldaten verspreid en ingekwartierd bij de lokale bevolking. Indien men op campagne ging en men wist de route dan kon men voorzorgsmaatregelen treffen. Er waren een aantal alternatieven voor dit dilemma:

1. Men kon de campagne houden in de buurt van de zee of een rivier, via welke de bevoorrading kon plaatsvinden.
2. De Engelsen losten dit probleem op door de soldaten zelf hun foerage (brood of biscuits) voor een week te laten dragen. Op deze manier, en met de hulp van een paar bevoorradingslocaties, konden de Engelsen zich snel over grote afstanden verplaatsen en toch op volle sterkte blijven.

Niet ieder leger was zo professioneel als dat van Cromwell. Vele legers probeerden te overleven op een te klein gebied. Veel soldaten stierven dan ook van de honger. Een extra probleem vormde het gevolg van een leger, waaronder paarden, wagens, vrouwen en kinderen. Deze moesten ook gevoed worden en hadden ook onderdak nodig. Deze problemen waren minder serieus bij garnizoenen. Maar voor een groot leger op campagne kon men natuurlijk geen adequaat onderdak vinden en een deel verbleef in tenten. Van de rest werd verwacht dat ze hutten bouwden. In de praktijk sliep een deel daarom onder de blote hemel.

V

Veel van de beslissende oorlogen waren niet groot en veel grote oorlogen eindigden onbeslist. De staten in vroegmodern Europa hadden net ontdekt hoe ze een groot leger moesten bevoorraden en nog niet hoe ze een oorlog moesten winnen. Omdat de landoorlogvoering in Europa in een impasse was geraakt, verplaatste de oorlogsvoering zich naar de zee en de overzeese gebieden.

Hoofdstuk 3 'Victory at sea'

In vroegmodern Europa waren er maar weinig staatslieden die inzagen dat de marine de sleutel tot beheersing van de wereldzeeën vormde. Velen dachten dat de rol van de scheepvaart lag in het transporteren van soldaten of handel over water. Hier kwam verandering in toen A.T. Mahan in 1890 een boek publiceerde met de titel *The influence of seapower upon history, 1660-1783*. Volgens hem had geen van de vroegmoderne staten een vloot waarmee ze de wereldzeeën konden domineren.

I

Mahan stelde dat de periode tussen de grote ontdekkingen, aan het eind van de 15^e eeuw, en de proliferatie van spoorwegen, de Gouden Eeuw van de zeemacht was: een tijd waarin de controle van strategisch belangrijke wateren het machtsevenwicht bepaalde, zowel in Europa als daarbuiten. Hij vond de revolutie in vlootoorlog niet minder belangrijk dan de ontwikkelingen op het land.

In het centrum van deze revolutie stond het kanon. Hierin lag een zekere ironie, omdat het buskruit en het kanon van origine Chinese vindingen waren. Chinese oorlogsschepen hadden een voorkeur voor het afschieten van projectielen, boven rammen en enteren. Maar het hebben van kanonnen betekende nog niet dat de Chinezen ze ook effectief gebruikten. Uiteindelijk besloten de Chinese keizerlijke autoriteiten, halverwege de 16^e eeuw, dat scheepsartillerie van weinig waarde was tegen groepen piraten uit Japan. Ze wezen ook het gebruik van bepantserde jonken af.

In Europa kwam het kanon in gebruik, ondanks dat de tot dan toe heersende manier van oorlogsvoering bestond uit rammen en enteren. In het midden van de 15^e eeuw waren galeien in de Middellandse zee al uitgerust met achterladers. De Venetiaanse Republiek experimenteerde met verschillende scheepsmodellen, hetgeen zijn waarde bewees in de slag van Lepanto (1751).

In de periode 1450-1650 veranderde het zwaarbewapende zeilschip de situatie. Dit gebeurde in drie fasen:

1. In de 15^e eeuw kwamen door technische innovaties en verbeterde ontwerpen grotere handelsschepen in de vaart. Dit ging niet gepaard met een toename in bemanning.
2. Men ontdekte dat, als men deze boten uitrustte met kruisbogen en musketten, minder mensen waren om een schip te verdedigen.
3. Het was vervolgens maar een kleine stap naar de introductie van kanonnen op zeilschepen.

Aan het einde van de 15^e eeuw werden twee belangrijke ontdekkingen gedaan, namelijk:

- kannonnen die via de vuurmond geladen werden (voorladers), hierdoor kon men kanonnen groter en uit een stuk maken. Deze kannonnen konden een gat in de romp van een schip schieten.
- Deze kanonnen waren relatief zwaar en men kon dit probleem alleen oplossen door ze zo dicht mogelijk bij de waterlijn te plaatsen in kanonspooten. Zo kon men een of meerdere rijen kannonnen aan bak- en stuurboord plaatsen.

De landen die grensden aan de Noordzee en het Kanaal, waar diepe zeehavens waren en het strijdtoneel relatief klein was, waren aangewezen op grote oorlogsschepen voor hun verdediging. In Spanje en Portugal werd in de loop van de 16e eeuw een nieuw type schip ontwikkeld dat geschikt was om op de wereldzeeën te varen. Ze moesten inzetbaar zijn voor de handel én voor oorlogsvoering. Dit vroeg om een snel en wendbaar schip, het Galjoen.

In 1588 bleken de galjoenen van de Armada niet opgewassen tegen de Engelse marine. Hiervoor zijn vele verklaringen gegeven.

1. De Spanjaarden opereerden ver van hun basis
2. De Engelse schepen waren, ondanks hun leeftijd, in goede staat
3. 2/3de van de Engelse schepen waren omgebouwd zodat ze sneller konden varen en meer kanonnen hadden gekregen. Volgens tijdgenoten had de combinatie van snelheid en vuurkracht dat de doorslag gegeven.

Uit scheepsjournaals en uit archeologisch onderzoek van de Spaanse scheepswrakken is gebleken dat de Spanjaarden maar amper 1 schot per kanon hadden afgevuurd. Men ging er schijnbaar vanuit dat men na een vuurronde de tegenstander zou rammen en enteren. De Engelsen stonden echter niet toe dat hun schepen geramd en geënterd werden.

De Spaanse schepen waren uitgerust met kannonnen die op een onderstel stonden met twee wielen, tegen de Engelse schepen met een onderstel met vier wielen. Hierdoor konden de Engelsen veel sneller herladen, hetgeen een doorslaggevend voordeel werd.

De campagne van 1588 leidde tot een tactische revolutie waarbij het vuren uit de linie en het artillerievuur op afstand standaard tactiek werd in de Europese oorlogsvoering op zee. Maar dit was geen originele Engelse vinding. Vasco da Gama had deze tactiek in de 15^e eeuw op de Indische Oceaan ook al toegepast.

De schepen van de Engelsen bleken prima geschikt voor een defensieve oorlog, maar waren te groot voor een offensieve. Het waren de Nederlanders die voor het eerst een vloot bouwden die geschikt was voor operaties op grote afstand.

In de oorlog tegen de Spanjaarden waren de belangrijkste doelen van de Nederlandse marine:

1. Het beschermen van de handelsvloot.
2. Het blokkeren van de havens van de Zuidelijke Nederlanden.
3. Het onderscheppen van vijandige oorlogsbodems.

Het 40 kanonnen tellende, 300 ton metende fregat werd het standaard Nederlandse oorlogsschip. Met deze schepen werden de Spanjaarden in 1639 voor de kust van Kent verslagen, waarbij de Nederlanders voor het eerst de voorwaartse gevechtlijn in Europese wateren uitvoerden.

Vanaf 1559, aan de vooravond van de Engelse Oorlog, begonnen zowel de Nederlanders als de Engelsen weer grotere oorlogsschepen te bouwen.

De Fransen volgde hun eigen route met een eigen ontwerp schip, *guerre de course*, snelle fregatten, en gefortificeerde havens. Ze gebruikten hun vloot voornamelijk voor het overvallen van koopvaardij schepen.

II

De rivaliteit tussen de Europese staten stond aan de basis van innovaties en vlootbouw. Hierdoor kon men ook ver van huis strategische doelen nastreven. De schepen waren zowel tactisch als strategisch superieur. In 1586 concludeerde de Hertog van Sidonia dat het veel goedkoper zou zijn voor de Spaanse troon om Engeland direct aan te vallen dan de defensie van het Caraïben ter hand te nemen.

Ook Portugees India was een kwetsbaar gebied omdat het een handelsnetwerk betrof en niet een territoriale onderneming. De Europeanen dankten mede hun macht aan hun vuurkracht. Hier kwam enigszins verandering in door de opkomst van drie grote moslimstaten met havens aan de Indische oceaan, waaronder het Ottomaanse en het Mogul rijk. Portugal had gewoon de middelen niet om Ceylon te veroveren, de Moslim staten op een afstand te houden en hun Europese concurrenten te weerstaan. De opkomst van deze zeevarende rijken zou mede territoriale verovering in de hand hebben gewerkt. Daarnaast verschenen ook de Nederlanders en de Engelsen op het Aziatische toneel. De Portugezen maakten dezelfde fout als de Spanjaarden met hun Armada, namelijk dat zij een voorafgaand aan het rammen en enteren van hun opponent, één salvovuur van de scheepskanonnen gaf.

Het militaire overwicht van het Westen was ook mede te danken aan de wijze waarop lokale heersers in Azië aankeken tegen hun defensie. Men achtte het goedkoper om te betalen voor bescherming boven het zelf opbouwen van een vloot en vestingen. Bij een overtreding volgde vergelding (ontzeggen toegang tot havens, het in beslag nemen van koopwaar).

De geschiedenis van Japan illustreert dit denken. De Japanners waren zich bij de invasie van Korea aan het eind van de 16^e eeuw bewust van het belang van de controle over de kustwateren. De Japanse vloot werd echter verslagen. Hier waren twee redenen voor:

1. De relatief onervaren Japanse bemanning.
2. De inzet van het schildpaddenschip door de Koreanen. Deze was bepantserd, voorzien van kanonnen en het bovendek was gesloten door een metalen schild. Deze schepen beschikten tevens over een metalen ram.

In Japan bouwde men een onbepaalde koopvaardijvloot. De bemanning had een paspoort, een soort vrijwaringbewijs, die het (rode) zegel van de Shogun bevatte. De Japanners bedachten, net als de Moguls, dat het goedkoper was om de Europeanen over te halen door hun handelsvloot een vrije doorgang te verlenen dan in nieuwe bewapende schepen te investeren. Een overtreding zou dan beboet worden door de Europeanen de toegang tot de Japanse markt te ontzeggen.

Hoofdstuk 4 'The military revolution abroad'

Een centrale kenmerk van de Europese overzeese expansie sinds de Middeleeuwen, was de superioriteit van de Westerse wapens en de Westerse militaire organisatie over anderen. F.C. Lane en N. Steensgaard hadden geconcludeerd dat het voornaamste exportproduct van preindustriële Europa geweld was. Zij maakten hierin een vergelijk met krijgernomaden.

Om de dynamiek van de Europese expansie te begrijpen is het noodzakelijk om de veranderende militaire balans tussen het Westen en de rest van de wereld te bestuderen. Hoe is het mogelijk dat een kleine groep westerlingen in de 16^e eeuw twee grote beschavingen in centraal Amerika konden laten instorten, waar de Europeanen tot in het midden van de 18^e eeuw nauwelijks impact had op de (kleinere) staten in India? Tot voor kort weet men de snelle transformatie aan de natuurlijke morele superioriteit van de Westerlingen en de Industriële Revolutie.

Er waren helaas maar weinig tekenen dat de Britten rond 1800 meer deugdzaam waren dan in de eeuwen ervoor toen zij slechts kleine delen van India in bezit hadden. Een afdoende verklaring kan ook niet gevonden worden in het factorijensysteem. Alhoewel innovaties en industriële massaproductie wel verklaart hoe men de controle over het landoppervlak vergrootte van 35% in 1800 naar 84% in 1914, verklaart het niet hoe men aan de initiële 35% is gekomen. Rond 1800 had men in Zuidoost Azië amper voet aan de grond kunnen krijgen, terwijl dit wel in andere delen van de wereld gelukt was.

I

Rond 1650 had het Westen een militair overwicht in Centraal en Noord Amerika, Siberië, sommige kustgebieden van de Sahara en de eilanden van Zuidoost Azië:

- Inheemse oorlogen gevoerd werden met het doel om de tegenstander tot slaaf te maken in plaats van hen te doden zoals bij Westerlingen.
- Een ander essentiële overeenkomst tussen deze regio's was het ontbreken van verdedigbare steden om in nood op terug te vallen.
- De inheemse legers waren erop gebrand om een directe confrontatie te voorkomen en de Europeanen zagen in dat de enige manier, waarop zij de strijd konden winnen, was door gebruik te maken van guerrilla tactieken.
- Zo hadden Cortez en Pizarro het geluk dat ze terechtkwamen in rijken die in staat van burgeroorlog verkeerden met een zwakke centrale organisatie.
- Geweren en kanonnen gaven de Westerlingen een doorslaggevend militair overwicht.

Dit laatste punt is misleidend omdat men met deze wapens wel een slag kan winnen, maar niet altijd de oorlog. Pas met de introductie van het machinegeweer was men in staat om overtuigend oorlogen te winnen. Tot de 19^e eeuw vormden forten en kustgebieden een begrenzing voor de Europeanen.

Omdat inheemse oorlogen gevoerd werden om slaven vonden vuurwapens maar moeilijk toegang tot de oorlogsvoering, omdat immers de waar beschadigd werd. Vuurwapens pasten bijvoorbeeld in Afrika niet in de militaire tradities. In de verschillende regio's vormden belegeringsoorlogen een nieuwe ervaring. Omdat inheemse oorlogen tot dan toe gevoerd werden om slaven en niet om het territorium of strategische locaties, vormde de beste verdediging tegen een aanval een onmiddellijke overgave of een tijdelijke vlucht. De Europeanen bouwden vele forten in Zuidoost Azië hetgeen door een aantal lokale heersers geïmiteerd werd.

II

Slaven speelden een belangrijke rol in de reactie van de Moslims op Europa's militaire uitdaging. Slaven waren een onderdeel van het militaire systeem dat uniek was voor de wereld van de Islam. Het karakter van Islamitische oorlogsvoering was consistent en duidelijk. De kern van een leger werd gevormd door mannen die:

- Geen enkele locale binding hadden.
- Toegewijd waren aan het opvolgen van de bevelen van de regering.
- Op een traditionele manier vochten.

Het Ottomaanse leger heeft, als uitzondering, de Westerse militaire technologie snel en efficiënt gekopieerd. Toch waren er drie tekortkomingen:

1. Het christelijke leger bestond uit infanterie gewapend met musketten en het zwaartepunt van het Ottomaanse leger lag bij de cavalerie. Het salvovuur en de groei van de artillerie vergrootte het gat tussen beide legers.

2. Het bouwen van een dubbele versterking vormde een standaard praktijk bij een belegering. Doordat de Ottomanen zich niet snel genoeg aanpasten, bouwden zij maar één versterking tijdens de belegering van Wenen, waardoor men verslagen kon worden door een ontzettingsleger.
3. De musketten en kannonnen waren van inferieure kwaliteit, met name qua metallurgie. Veel van deze problematiek speelde ook in India.

De Mogul vorsten maakten gebruik van adviseurs, maar hadden er weinig voordeel van omdat:

- o Vuursalvo's en artillerie niet goed pasten in de lokale militaire tradities
- o Men niet in staat was om de Europese strijdtactieken uit te voeren.

Er vielen maar weinig forten in handen van de Moguls, maar sinds 1600 wel in andere Europese handen. De Mogulvestingen in vroegmodern India waren dermate robuust dat men alleen door middel van een blokkade en mijnen een belegering kon winnen. Kannonnen haalden hier weinig uit.

Veel Nederlanders waren er van overtuigd dat winst uit handel alleen mogelijk was door (dreigen) met geweld en dat er geen handel mogelijk was zonder oorlog. Om deze reden investeerden ze in forten. De Engelsen volgden een ander pad. Zij kozen ervoor om hun handel te concentreren op gebieden waar de lokale Indiase staten relatief klein en zwak waren, en waar de concurrentie zich nog niet had ingegraven. Ze streefden dus naar minimale militaire uitgaven.

Dit beeld verandert met de komst van de Fransen. Iedere keer wanneer Engeland en Frankrijk in oorlog waren in Europa, dan verspreidde de oorlog nu zich ook tot de koloniën. De Westerse mogendheden gingen ook steeds vaker inheemse groepen rekruteren voor het leger. Bekend zijn de sepoy's in het Engelse koloniale leger. Uiteindelijk wisten de lokale heersers zich ook de Europese wijze van oorlogsvoering eigen te maken.

III

De inheemse mensen van Amerika, Siberië, Zwart Afrika en de Filippijnen verloren dus hun onafhankelijkheid aan de Europeanen omdat zij geen tijd hadden om zich aan te passen aan de Westerse militaire technologie. In Zuidoost Azië kon men de Westerlingen, gedurende de vroegmoderne tijd, op een afstand houden doordat men de regels van het spel (oorlogsvoering) al enigszins kende. De Chinezen herintroduceerden vuurwapens en kannonnen in de 16^e eeuw tijdens de strijd tegen de steppenomaden. Doordat China over een groot leger beschikte, beperkte financiële en een onvoldoende aanbod van wapens, vormden vuurwapens maar een klein deel van de bewapening

In Japan werd, vanaf het midden van de 16^e eeuw, op veel grotere schaal gebruik gemaakt van vuurwapens en lokale heersers bouwden ook vestingen. Waar Europa zich concentreerde op het sneller herladen van hun wapens, waren de Japanners meer geïnteresseerd in het verbeteren van

de precisie. Het vuurwapen heeft zo een grote rol gespeeld in de Japanse eenwording. Japanse militaire leiders namen dus snel Europese militaire technologie over en pasten deze aan, op een geheel eigen wijze, aan de eigen locale omstandigheden.

Door de sterke bestendige fortificaties was er in Japan geen noodzaak om belegeringskanonnen verder te ontwikkelen. In China en Japan werden belegeringen doorgaans beslist door bestormingen, belegeringen en het plaatsen van mijnen. Gedurende de desintegratie van China en Japan in de 16^e eeuw verdwenen vuurwapens tijdelijk van het strijdtoneel. Aan het eind van de 16^e eeuw begon de centrale Japanse overheid met het afbreken van de vestingen en de demilitarisatie van het land. Alleen samurai's mochten wapens dragen. In de literatuur werden verwijzingen naar het Christendom en militaire zaken verboden.

Hoofdstuk 5 'Beyond the revolution'

Uit voorgaande hoofdstukken volgt de conclusie dat er in de periode van 1500 tot 1800 sprake was van een militaire revolutie. Een van de grootste problemen hierbij vormt de scheiding tussen randvoorwaarden en uitwerking (oorzaak en gevolg). Het vaststellen van de precieze chronologie vormt een grote uitdaging, omdat veranderingen in de schaal en de aard van oorlogsvoering gepaard gingen met veranderingen in aard en structuur van de staten die deze oorlogen voerden. In hoofdstuk 2 werd beschreven hoe een effectieve bureaucratie een essentiële randvoorwaarde was voor de creatie, controle en bevoorrading van grotere en beter bewapende legers, zoals deze ontstonden in de periode 1530-1550 en 1672-1710. Na de dood van Lodewijk XIV veranderde er relatief weinig in de organisatie van de staat tot aan de Franse Revolutie.

Volgens Michael Roberts vond de overgang plaats in 1660. In de 17^e en 18^e eeuw nam wel de vuurkracht toe en daarmee ook het percentage gewonden en gesneuvelden op de slagvelden. Vuursnelheid was belangrijker dan nauwkeurigheid. Frederik de Grote wist zijn soldaten zo te trainen dat zij vuursalvo's konden geven met maar 3 geledingen, waar Maurits er nog 10 nodig had. Deze tactiek van snelvuur op korte afstand en het hoge aantal gesneuvelden vereiste een goede logistiek van zowel manschappen als materieel als voedsel. In deze verbeterde logistiek lagen, naast het doorvoeren van een strakke discipline, Frederik de Grote zijn verdiensten. Om financiële redenen (hij spendeerde meer dan 90% van zijn inkomsten aan zijn leger) had hij geen geld voor de verzorging van gewonden en stond hij officieren niet toe te trouwen vanwege een eventueel uit te keren weduwepensioen. Frederik's enige substantiële winst was de verovering van Silezië in 1741. Hierna concentreerde hij zich op de defensie van Pruisen.

Het systeem van financiering van legers en oorlogen verliep niet anders dan in de tijd van Karel V en Filips II. Wel werd de infrastructuur, het wegennet, iets beter. Rond de tijd van Frederik de Grote zijn dood in 1786 traden er drie belangrijke transformaties op:

1. De inzet van lichte infanterie.
2. De introductie van legerdivisies tijdens de Oostenrijkse successieoorlog (1740-1748) en de ontwikkeling van een meer mobiele strategie.
3. De opkomst van een snelle en krachtige veldartillerie.

In Principles of mountain warfare stelde Pierre de Bourcet dat het ideale leger bestond uit drie afzonderlijke kolommen, elk op maximaal een dag marcheren van elkaar, zodat de vijand niet wist waar de toegeslagen zou worden. Het duurde tot 1787-8 voordat het Franse leger de divisie omarmde als de administratieve unit. In de praktijk was deze opdeling in divisies problematisch door het ontbreken van goede landkaarten, echter aan het eind van de 18^e eeuw waren deze beschikbaar voor het Hasburgse rijk en Frankrijk.

De Fransen, onder Gribeauval, standaardiseerden de veldartillerie en zorgden ervoor dat veel onderdelen uitwisselbaar werden. Door een verbeterde giettechniek kon men tevens het gewicht van kanonnen met 50% reduceren. Het leger van Frankrijk groeide tot 730.000 man in 1794. Hierdoor had men genoeg manschappen voor gelijktijdige belegering van vestingen, het verdedigen van de eigen vestingen en het voeren van een offensieve oorlog.

De evolutie van zeeoorlogen volgde een vergelijkbaar pad. Echter hier wisten de Britten in de 18^e eeuw een voorsprong te nemen. De grote legers en marines werd beperkt door de financiële middelen van de staten en het duurde tot de 19^e eeuw voordat nieuwe innovaties veranderingen in legergrootte, bewapening en strategie toestonden.

Hoofdstuk 6 'Afterword: in defense of The military revolution'

Vier soorten van kritiek zijn geuit op The military revolution: conceptueel, chronologisch, geografisch en technologisch.

I Concepten

Het voornaamste bezwaar dat door critici is geuit is dat de term revolutie in het boek wordt misbruikt voor een proces die drie eeuwen duurden. Er zijn ook pogingen gedaan om de militaire revolutie verder onder te verdelen.

Volgens Jeremy Black vonden er belangrijke veranderingen plaats gedurende de Renaissance en tijdens het bewind van Lodewijk XIV en traden gedurende de periode van verandering die Roberts

voor ogen had, namelijk 1560-1660, relatief weinig veranderingen op. Anderen geloven dat kritische veranderingen in de late Middeleeuwen optraden.

Clifford Rogers kwam weer tot een andere onderverdeling:

1. De geboorte van het slagschip, de verspreiding van artillerievestingen en de toename in manschappen tussen 1510 en 1560.
2. De opkomst van vuurkracht als het dominante element in oorlogsvoering op het land en te zee tussen 1580 en 1630.
3. Een snelle groei in legergrootte en marine tussen 1690 en 1715.

Een conceptuele moeilijkheid treedt op bij het verbinden van leger en marine aan het proces van staatsvorming. Volgens Jeremy Black suggereerde dat de toegenomen staatsmacht een kritische randvoorwaarde was voor militaire groei. Brian Dowding zag het net andersom, Mogelijk dat beide visies een kern van waarheid bevatten. Charles Tilly stelde dat 'staten maken oorlog en oorlog maakt staten'.

II Chronologie

Ondanks de twijfels van Jeremy Black en anderen over concepten en chronologie, speelt de 16^e eeuw een centrale rol door de ontwikkeling en opkomst van drie belangrijke innovaties:

1. Het slagschip.
2. De ontwikkeling van kruitwapens, en als direct antwoord hierop.
3. De ontwikkeling van de artillerievesting.

Zelfs tijdgenoten konden het innovatieve hiervan inzien. Wel moet toegegeven worden dat deze drie ontwikkelingen niet exclusief in deze periode plaatsvonden. Zo verschenen de eerste vuurwapens al in Europa aan het begin van de 14^e eeuw en hadden galeien aan het begin van de 15^e eeuw al zware artillerie aan boord. Maar het eerste schip dat over zijn volle breedte kon vuren was de Great Michael uit 1511. Het gebruik van handwapens stamde uit de 15^e eeuw, maar pas met de ontwikkeling van het salvovuur in de 16^e eeuw tekende zich een omslagpunt af. De ontwikkeling van artillerievestingen ligt iets complexer omdat deze gerelateerd is aan de groei van legers. Alhoewel grote legers ook in de Middeleeuwen voorkwamen, was dit toch een incidenteel verschijnsel.

Voor de groei van de legers van de Fransen en de Habsburgers zijn drie mogelijke verklaringen te geven:

1. De opkomst van de new monarchies waardoor sommige staten in staat waren om bureaucratieën te creëren.
2. Competitie tussen staten.
3. Er werd doorgaans op meerdere fronten oorlog gevoerd.

III Technologie

In 1526 stelde Machiavelli dat er drie methoden waren om een stad in een vesting te veranderen. Twee ervan hadden betrekking op het vanaf het begin aan opbouwen. Hierbij kon ervoor gekozen worden om de gehele of een deel van de stad te ommuren. De derde methode bestond uit het aanpassen van de bestaande vestingmuren, door ze lager en dikker te maken en te voorzien van schutterspoorten. Het van de grond af opbouwen was natuurlijk een hele dure oplossing. De aarden wallen dienden verstevigd te worden met stenen om de levensduur te verlengen. Wallen zonder stenen waren goedkoper maar vergden enig onderhoud iedere 4 tot 10 jaar.

Simon Adams suggereerde dat de Habsburgers er bewust voor het vechten van belegeringsoorlogen gekozen hadden. Echter, er zijn twee personen nodig om een tango te dansen (klinkt in het Engels toch beter!). Als de vijand niet naar het slagveld wilde komen, zoals in de Nederlanden, kon er geen strijd geleverd worden. Een open strijd werd doorgaans door de Spanjaarden geaccepteerd en gewonnen.

Vestingen waren ook van invloed op de grootte van legers. Dit kwam doordat het belang van de infanterie ten opzichte van de cavalerie toenam. Daarnaast waren er meer soldaten nodig voor het omsingelen en belegeren van een vesting. De toename van het leger heeft ook mede te maken met de grote aantallen soldaten die in de garnizoenen dienden. In het leger van Lodewijk XIV was dit het geval voor 40% van zijn manschappen. Vestingbouw kostte ook veel geld, echter dit moest veelal door de lokale bevolking opgebracht worden. Maar een klein deel werd door de regering betaald.

IV Geografie

Het laatste punt van kritiek was de verspreiding van de militaire revolutie. Vragen waren gerezen over de verspreiding naar Engeland en Polen. Het precieze mechanisme is moeilijk te beschrijven. Mannen uit alle windstreken boden zichzelf als huurlingen aan of waren onderdeel van regimenten die in buitenlandse dienst vochten. Ten tweede speelde de verspreiding van de geschriften over militaire training een belangrijke rol. Er was dus sprake van een duidelijke vraag naar dit soort lectuur. Doordat de legers van Polen en Rusland te maken hadden met twee soorten tegenstanders, namelijk de infanterie gedomineerde troepen uit het westen en de bereden troepen van hun oostelijke en zuidelijke buren, ontwikkelden hun legers zich verschillend. Hun legers werden gevormd door infanterieregimenten en traditionele cavalerie.

De grote islamitische rijken verloren niet altijd, doordat zij over grotere legers en een militaire traditie beschikten. Daarnaast namen zij snel de Europese vuurwapens over. Op de lange termijn, met name tijdens en na de Industriële Revolutie, konden zij de veranderingen in technologie niet snel genoeg bijbenen. Ze hadden niet de economische en sociale structuur, alsmede de infrastructuur en moderne financieringsmethoden waarop de vernieuwingen berustten.

William R Thompson vond dat in the military revolution onvoldoende aandacht was voor het aspect van de cultivatie van lokale medestanders en de manipulatie van de zwakheden van de

locale politieke structuur door de Europeanen. Het Westen heeft echter een aantal veroveringen uitgevoerd zonder de cultivatie van bondgenoten en zonder de manipulatie van de politieke structuur.

Alleen door militaire veerkracht en technologische innovaties, zoals het slagschip, infanterievuurkracht en vestingwerken, kon het Westen expanderen tot werelddominantie.

EINDE